

Ети научные разработки, имеющие проблемное значение, нашли свое полное отражение в двух монографиях В. П. Петрова «Скіфи: Мова і етнос» и «Етногенез слов'ян. Джерела, етапи розвитку і проблематика», содержащих еще не вполне оцененные возможности нового комплексного подхода к изучению проблемы этногенеза и древней истории славян.

¹ Петров В. П. Поселення в Городську: (Розвідкові розкопки 1936 р.). — В кн.: Трипільська культура. К., 1940, т. 1, с. 339—382.

² Петров В. П. Зарубинецький могильник: (По матеріалам раскопок В. В. Хвойка в 1899 г.). — МИА, 1959, № 70, с. 32—60.

³ Махно Е. В. Памятники черняховской культуры на территории УССР. — МИА, 1960, № 82, с. 9—83, 320—345.

⁴ Петров В. П. Черняховский могильник: (По материалам раскопок В. В. Хвойка в 1900—1901 гг.). — МИА, 1964, № 116, с. 53—117; Петров В. П. Масловский могильник на р. Товмач: (По материалам раскопок П. И. Смолничева и С. С. Гамченко в 1926, 1928, 1929 гг.). — Там же, с. 118—167.

⁵ Петров В. П. Памятники корчакского типа: (По материалам раскопок С. С. Гамченко). — МИА, 1963, № 108, с. 16—38.

⁶ Петров В. П. Стецовка, поселение третьей четверти I тысячелетия н. э. — Там же, 1963, № 108, с. 209—233.

⁷ Петров В. П. Ф. Энгельс о родовом строе древних германцев: К вопр. о земельн. отношениях у древ. германцев. — В кн.: Вопросы истории доклассового общества: Сб. ст. к 50-летию кн. Ф. Энгельса «Происхождение семьи, частной собственности и государства». М.; Л., 1936, с. 647—690.

⁸ Петров В. П. Зарубинецько-корчуватівська культура Середнього Подніпров'я і синхронні культури суміжних територій. — Археологія, 1961, т. 13, с. 53—75.

⁹ Петров В. П. Про зміну археологічних культур на території УРСР в V ст. н. е. — Там же, 1965, т. 18, с. 3—13.

¹⁰ Петров В. П. Слов'янська писемність за археологічними пам'ятками. — В кн.: Питання походження і розвитку слов'янської писемності. К., 1963, с. 18—29; Петров В. П. Давні слов'яни та їх походження: (До пробл. слов'ян. етногенезу). — УІЖ, 1963, № 4, с. 36—44; Петров В. П. Історична топографія древнього Києва: (Першопочатки міста). — В кн.: Історичні джерела та їх використання. К., 1964, вип. 1, с. 114—140.

¹¹ Петров В. П. Скіфи: Мова і етнос. — К., 1968, с. 149; Петров В. П. Етногенез слов'ян: Джерела, етапи розвитку і проблематика. — К., 1972, с. 214.

¹² Петров В. П. Етногенез слов'ян, с. 204.

¹³ Там же, с. 207.

¹⁴ Білецький А. О. Проблема мови скіфів, с. 78—79.

¹⁵ Филли Ф. П. Образование языка восточных славян. — М., 1962, с. 147—149.

¹⁶ Петров В. П. Етногенез слов'ян, с. 213.

Н. С. АБАШИНА

Вивчення етногенезу слов'ян в працях В. П. Петрова

Основні праці В. П. Петрова з археології вийшли в світ наприкінці 50-х — середині 60-х років. В ці самі роки він очолював роботу по вивченню і підготовці до видання матеріалів польових досліджень, проведених у дореволюційний час та довоєнні роки В. В. Хвойком, В. П. Петровим, С. С. Гамченком та П. І. Смолічевим¹.

В цей же період склалася його концепція етногенезу слов'ян, найважливіші розробки з якої покладено в основу монографії «Етногенез слов'ян. Джерела, етапи розвитку і проблематика», яка вийшла в світ 1972 р. після смерті автора².

До початку 60-х років вже існувала численна історична, археологічна і лінгвістична література з проблеми походження слов'ян, що містила велику кількість різноманітних розробок, гіпотез і припущень. Проте єдиної думки про початковий період слов'янського етногенезу, час і місце появи слов'ян у Східній Європі не було.

Зі східними слов'янами дослідники ототожнювали різні археологічні культури, була відсутня єдина методика етнічної та історичної інтерпретації археологічних культур. Все це зумовлювало суб'єктивізм у підході до етнічних визначень археологічних культур. Ситуація, яка створилася у вивченні питань походження слов'ян, є складовою части-

ною проблемної ситуації, що склалася в радянській археології в 60—70-ті роки³. Проблемні ситуації проявляються саме в надзвичайній протилежності гіпотез, які пропонують різні вчені, в суперечності думок археологів з найважливіших актуальних проблем. У працях останніх років вказується, що виходом з такої ситуації може бути розробка, передусім теоретичного і методологічного базису науки⁴.

Відносно проблеми походження слов'ян в 60-ті роки виникла необхідність у додатковій розробці і уточненні загальнотеоретичних положень етногенезу. Розв'язанню цих положень присвячені і праці В. П. Петрова. На основі комплексного аналізу писемних, мовних і археологічних джерел, з широким використанням етнографічних і антропологічних матеріалів вчений викладає оригінальну концепцію етногенезу слов'ян, уточнює ряд теоретичних положень проблем етногенезу і методику дослідження.

На початку 60-х років розгорнулася широка дискусія між археологами і лінгвістами з питання, чи спроможна кожна наука окремо розв'язати проблему етногенезу. Дискусія викликана тим, що розв'язання цього питання в попередні роки стало прерогативою переважно археологів⁵. Це пояснюється як частковим припиненням лінгвістичних розробок у зв'язку з критикою ідей Н. Я. Марра, так і всебічним розвитком археологічної джерелознавчої бази. Археологи вважали, що археологічні матеріали можуть бути достатнім джерелом для розв'язання етногенетичних проблем⁶. Лінгвісти рішуче виступили проти такої «археологічної» постановки проблеми етногенезу⁷.

В зв'язку з цим В. П. Петров особливу увагу приділяв з'ясуванню специфіки мовних і археологічних джерел та їх можливостей у розв'язанні проблем етногенезу.

Вчений відзначав, що проблема етносу — це передусім, проблема його мовного визначення⁸. Звідси і виняткова роль мовних джерел у розв'язанні проблем етногенезу. Проте самі лише мовні джерела позбавлені хронологічної і географічної конкретності. В цьому їх найбільший недолік⁹.

В. П. Петров піддає критиці тезу про спільнослов'янську мову.

На його думку, поняття спільнослов'янської мови, що не може бути ототожнене з будь-якою конкретною історичною спільністю, нічого не дає для розв'язання етногенетичної проблеми. «Категорія спільності, засвідчена в своїй іманентній мовній самодостатності і позбавлена географічно-хронологічної локально-часової визначеності, історично неконкретна...»¹⁰ Це визнають і самі лінгвісти¹¹, тому поняття слов'янської мовної спільності потребує історичної конкретизації.

Саме внаслідок своєї історичної визначеності археологічні джерела відіграють вирішальну роль у розв'язанні проблем етногенезу. Але археологічним культурам не вистачає етнічної визначеності. «Безпосередньою ознакою етносу є не річ, а слово, мова», — підкреслює В. П. Петров¹².

Зазначене підкреслює специфіку джерел. У зв'язку з чим, він робить висновок про необхідність інтеграції наук у розв'язанні етногенетичних проблем¹³.

На основі положення про інтеграцію наук та специфічність кожного виду джерел В. П. Петров підкреслює необхідність власних методичних прийомів дослідження для кожного окремого виду джерел, у тому числі мовних і археологічних. Завершувати дослідження має зіставлення висновків, зроблених шляхом дослідження різних видів джерел, як це і зроблено в монографії «Етногенез слов'ян».

Слід відзначити, що наприкінці 70-х років у літературі, присвяченій проблемам етногенезу слов'ян, положення про необхідність комплексного підходу до розв'язання проблем етногенезу набуло чинності історіографічної норми. Кращим підтвердженням цьому є праці Б. О. Рибаківа, В. В. Седова, В. Д. Барана, І. П. Русанової¹⁴.

Філолог за освітою, археолог за професією В. П. Петров розробив

оригінальну методику використання лінгвістичних і археологічних джерел. За нею мова передусім повинна вивчатися як така, в межах даної джерелознавчої бази. Методом її вивчення є розробка єдиних спільних комплексних рядів. І лише на другому етапі проводиться порівняльна характеристика із залученням, насамперед, синхронних мов найближчих сусідніх територій, а потім всіх мов даної спільності¹⁵.

Висновки, зроблені В. П. Петровим на основі цієї методики, зокрема в галузі дослідження гідронімів Подніпров'я та Подністров'я, в літературі оцінено як один з найбільш конкретних результатів, які досягли лінгвісти протягом останніх років¹⁶.

Щодо методики використання археологічного матеріалу, вчений зазначає, що в першу чергу, від розкопок пам'ятки слід йти до визначення археологічної культури. Культура характеризується певними хронологічними рамками, географічними межами, специфічними типологічними ознаками та ін. Потім визначається ступінь суспільно-економічного розвитку носіїв певної археологічної культури. Далі необхідно перейти до наступного етапу дослідження — провести синхронні зіставлення археологічних культур у їх найближчій територіальній суміжності. Виділення суміжних типологічно споріднених культур дає можливість визначити ознаки епохи і відрізнити від локальних нашарувань у їх місцевій належності з власним походженням і напрямком розвитку.

Походження і напрямок розвитку кожної локальної групи пам'яток може бути визначено шляхом діахронних зіставлень¹⁷. При цьому слід враховувати фактори, що впливають на зміну матеріальної культури. На думку В. П. Петрова, цими факторами є соціально-економічний розвиток і зміни в географічних контактах¹⁸. Таким чином, зміни матеріальної культури пояснюються внутрішніми причинами на протиположності племенних переселень.

Необхідно відзначити, що окремі положення В. П. Петрова про методику використання археологічних джерел у розв'язанні проблем етногенезу знайшли своє подальше застосування і розвиток в наступні роки. Як правило, в монографічних дослідженнях розглядаються питання морфологічної характеристики культури, соціально-економічного розвитку суспільства, що залишило пам'ятки даної археологічної культури, визначається місце досліджуваної культури серед синхронних і діахронних старожитностей¹⁹.

У дискусії початку 60-х років про можливість окремих наук розв'язати етногенетичні проблеми відокремилося питання про співвідношення археологічної культури і етносу. В зв'язку з цим, В. П. Петров також звернувся до вказаної теми. Вчений зазначає, що матеріальна культура не існує у відриві від етносу. Хоча матеріальна культура і етнос не тотожні, як це вважалося в попередні роки²⁰.

Співвідношення матеріальної культури і етносу буває різним. В. П. Петров вважав, що рівень зв'язків між культурою і етносом нестійкий, він постійно коливається. Культури далеко не завжди етнічні. Вони можуть бути як етнічними, так і різноетнічними, і багатоетнічними, а також надетнічними. Етніцизм властивий не типу, а місцевим культурним утворенням в межах спільного типу. Найбільш яскраво цей висновок підтверджується дослідником при аналізі зарубинецької культури²¹.

Значна кількість вивчених пам'яток зарубинецької культури в останні десятиріччя (що дало можливість провести її ретельний аналіз) підтвердила ці висновки. Топографія поселень і могильників, конструкція жител, поховальний обряд, кераміка, ювелірні вироби, напрямки культурних і торговельних зв'язків дозволяють стверджувати, що багато спільних рис культури поєднують райони Середнього Подніпров'я, Прип'ятського Полісся і Верхнього Подніпров'я. Це дає підставу вважати їх складовими частинами єдиної зарубинецької соціально-етнічної спільності²².

У зв'язку з розробками В. П. Петрова про співвідношення археологічної культури і етносу достатньо нагадати, що ця проблема є предметом дискусії і в наші дні.

Різні вчені приходять до висновків як про відповідність окремих археологічних культур етнічним спільностям, так і про те, що деякі археологічні культури об'єднують кілька етнічних компонентів²³.

Таким чином, В. П. Петров намітив нові шляхи в розв'язанні проблеми співвідношення археологічної культури і етносу. Вчений відмовився від totoжності цих явищ і розробив положення про можливість існування моноетнічних, поліетнічних і надетнічних культур.

Особливе місце в дослідженнях В. П. Петрова займає проблема характеру етнічних спільностей. Грунтуючись на положенні Ф. Енгельса про історичність етносу, він вказує на необхідність конкретно-історичного підходу до визначення етнічних зв'язків та мовних спільностей: «Кожній історичній добі притаманний різний рівень соціально-господарського розвитку, власні форми і ступені етногенії»²⁴.

Вчений вважав, що основною помилкою етногенетичних теорій, розроблених археологами, починаючи з В. В. Хвойка є те, що: «Етнос трактується як стабільна, споконвіку існуюча, завжди тотожна собі реалія». Тому посилання на слов'ян і слов'янство набувають позаісторичних рис. «Якщо назвати носіїв черняхівської культури слов'янами і відшукувати протослов'янські елементи в епоху бронзи, то при цьому випускається нерівномірність етнічного процесу», — відзначав В. П. Петров. Адже кожній добі притаманна своя специфіка етногенезу²⁵.

Приклад такого конкретно-історичного підходу він демонструє, аналізуючи три етапи етногенезу східних слов'ян: дочерняхівського («венетського») (на рубежі нашої ери); черняхівського (II—V ст. н. е.); післячерняхівського (VI—VIII ст. н. е.). Для кожного з цих періодів характерною є своя географічна територія, суспільно-економічна структура, рівень етнічного розвитку, що можна простежити за археологічними даними. З кожним періодом змінюється топографія поселень, типи домобудівництва, влаштування жител і печей в них, техніка керамічного виробництва, комплекси і прийоми виготовлення металевих виробів та ін.²⁶

Вчений зазначав, що етнокультурні утворення цих періодів не тотожні. Вони формувалися в різних історичних умовах. «Венетський етап» являє собою пізньоантичний час, черняхівський — ранне середньовіччя, післячерняхівський пов'язаний з розпадом Римської імперії. В. П. Петров відзначає, що аж ніяк не можна говорити про генезис черняхівської культури із зарубинецької і культур VI—VIII ст. з черняхівської. Мова має йти про різку відмінність ступенів розвитку²⁷.

З цих позицій аналізується формування черняхівської культури, яка склалася не внаслідок «римських впливів», а тому, що «варварський світ» III—IV ст. у своєму розвитку почав досягати того технічного рівня, на якому в умовах рабовласницької економіки стояв «римський цивілізований світ». Два світи протистали один одному²⁸.

Відповідно за доби черняхівської культури нового змісту набуває етногенетичний процес. Тенденції до диференціації і обласної автаркії слабнуть і змінюються прагненням до універсальної консолідації районів²⁹.

Кожному з виділених періодів етногенезу східних слов'ян відповідають певні етапи формування етносу і мови. «Венетсько-віслянському етапу» відповідає найдавніша балтослов'янська спільність і мова місцевого населення має значне балтійське забарвлення. В черняхівський час відбувається значною мірою звільнення мови місцевого населення від архаїчного балтійського забарвлення і мова «черняхівців» має ознаки слов'янства. Але слід визнати, спираючись на писемні джерела, що етномовна єдність V — початку VI ст. — періоду, пов'язаного з кінцем існування черняхівської культури, являла собою

диференційовану спільність розчленованого типу (венети, склав'яни, анти). Потім, не раніше VII—VIII ст., після завоювання слов'янами Балканського п-ова намітилося тричленне мовне розчленування слов'ян на східних, західних і південних³⁰.

Привертає увагу той факт, що, незважаючи на різницю в джерелознавчій базі і методиці вивчення проблем етногенезу східних слов'ян, нові археологічні дослідження підтвердили наявність слов'янського елементу в черняхівській культурі³¹, а В. В. Седов зробив висновок про слов'янізацію мови населення межиріччя лісостепової смуги Дніпра і верхів'їв Дністра на етапі черняхівської культури³².

Таким чином, під археологічною культурою В. П. Петров розумів соціальний організм, що перебуває на певному ступені економічного розвитку, з відповідними формами і рівнями етнічних зв'язків.

Слід нагадати, що це положення було розроблене вченим в середині 60-х років, а на початку 70-х років археологи і етнографи прийшли до висновку про існування особливих утворень, що виникають внаслідок взаємопроникнення етносу і соціального організму³³. Ю. В. Бромлей пропонує окремий термін «етносоціальний організм» для визначення утворень, що разом з етнічною мають територіальну, економічну і політичну спільність.

Основними складовими такого організму є етнічні та соціально-економічні фактори. Тому особливого характеру етносоціальному організму надає його належність до того чи іншого ступеня суспільно-економічної формації³⁴.

Отже, виходячи з наведеного аналізу, слід відзначити, що В. П. Петров в загальних рисах намітив конкретно-історичний підхід до розв'язання проблем етнічної історії східних слов'ян.

Обгрунтувавши положення про необхідність конкретно-історичного підходу, В. П. Петров відмічав, що процес етногенетичного розвитку здійснюється не лише еволюційним шляхом, по висхідній, а й через зміщення, зрушення і розриви. Рівні та загальний напрямок розвитку залежать від умов кожного з історичних етапів³⁵.

Прикладом цього, на думку дослідника, може бути факт розриву між черняхівським і післячерняхівським часом. У численній літературі, де розглядалися причини розпаду черняхівської культури, нерідко на перше місце висувалися політичні та воєнні обставини, і в першу чергу, гуннська навала кінця IV ст.³⁶ В. П. Петров пов'язав кінець черняхівської культури зі значними змінами історичної ситуації, викликаними, передусім, розпадом економічного укладу, що склався на території південної частини Східної Європи в умовах світового панування Римської імперії: «Із занепадом Риму руйнується вся система відносин, яка в умовах світового панування Римської держави зв'язувала місцеве населення Подунав'я — Подністров'я і Північного Причорномор'я з економікою, політикою і культурою Риму»³⁷.

Гуннській навалі В. П. Петров відводить другорядну роль, вважаючи її одним з наслідків занепаду Римської держави: «Навала гуннів припадає на часи занепаду Риму, розпаду усїєї системи зв'язків, що склалися в світі на попередньому хронологічному етапі в умовах світового панування Римської держави. Саме вторгнення гуннів було одним із наслідків, складових елементів цієї кризи. Йдеться про кризу не лише місцевого, а світового масштабу, яка припала на цю добу і визначила зміну епох, про розклад тієї системи зв'язків, що на попередньому етапі призвела до утворення черняхівської культури в Подніпров'ї — Подністров'ї»³⁸.

Таким чином, В. П. Петров визнає характерним для етнічної історії перервність у поступальному розвитку, пов'язану зі змінами соціально-економічного порядку. Перервність і веде до виникнення нових етнічних утворень.

Це положення знайшло дальший розвиток у працях етнографів 70-х років. Етнічні процеси, пов'язані з «розривом» поступовості, одер-

жали назву «етнодискретних». Їх особлива роль полягає в тому, що вони ведуть до переходу людей в новий етнічний стан. На відміну від «етноеволюційних» процесів, що пов'язані лише зі змінами окремих компонентів етнічної системи, Ю. В. Бромлей відзначає, що саме «етнодискретні» процеси обумовили появу перших етнічних спільностей³⁹.

Археологічні дослідження останніх років довели, що інакше склалася доля носіїв київської культури, які були північними сусідами черняхівської, і через те були віддалені від римських провінцій. Відносно київської культури і наступних ранньослов'янських пам'яток цієї ж території можна простежити подібність рівнів соціально-економічного розвитку і основних рис матеріальної культури пізньоримського і ранньосередньовічного періодів, що представлені відповідно київською культурою і ранньослов'янськими пам'ятками цієї самої території⁴⁰. В цьому випадку може йти мова про «етноеволюційні» процеси.

Отже, в працях В. П. Петрова міститься в загальних рисах характеристика етнічних процесів розвитку слов'янства і особлива увага приділяється виникненню нових етнічних спільностей. Необхідно відзначити, що крім розглянутих положень і висновків, заслуга В. П. Петрова полягає і в тому, що ним були по-новому прочитані і прокоментовані писемні джерела, з відомостями про слов'ян (твори Йордана, Прокопія з Кесарії, дані літописів)⁴¹.

Чимало праць було присвячено і фольклористиці та етнографії. В. П. Петров фактично був першим з сучасних дослідників, який обробив наявний фольклорний та етнографічний матеріал з метою підпорядкувати його розв'язанню проблеми походження слов'ян.

Окремого вивчення в світлі згаданих проблем потребують праці В. П. Петрова з міфології, топоніміки, ономастики тощо.

Дослідник намітив підхід до розв'язання ряду вирішальних проблем у вивченні етногенезу слов'ян. Передусім визначено необхідність інтеграції наук у розв'язанні проблем етногенезу в зв'язку із специфічними можливостями кожного виду джерел, зокрема, лінгвістичних і археологічних, для яких розроблено оригінальну методика використання.

В. П. Петров відмовився від тотожності між археологічною культурою і етносом, запропонувавши положення про можливість існування етнічних, поліетнічних і надетнічних культур.

В загальних рисах ним накреслений конкретно-історичний підхід до розв'язання проблем етнічної історії — зокрема розроблені окремі положення про відповідність етнічних зв'язків рівню соціально-економічного розвитку. А також наведена характеристика етнічних процесів, передусім тих, що ведуть до утворення нових спільностей.

Отже, В. П. Петровим в загальних рисах розроблено ряд теоретичних положень і методик. Це швидше підхід до розв'язання цілого ряду актуальних проблем. Але і цього досить, щоб оцінити внесок В. П. Петрова у дослідження проблем етногенезу.

Н. С. АБАШИНА

Изучение этногенеза славян в работах В. П. Петрова

Резюме

В статье рассматриваются общетеоретические положения, содержащиеся в работах В. П. Петрова, посвященных изучению этногенеза славян.

В первую очередь подчеркнута необходимость интеграции наук в решении проблем этногенеза, в связи со специфическими возможностями каждого вида источников, в частности лингвистических и археологических, для которых разработана оригинальная методика использования.

В. П. Петров отказался от отождествления археологической культуры и этноса, выдвинув положение о возможности существования этнических, полиэтничных и над-

етничних культур. Им в общих чертах намечен конкретно-исторический подход к решению проблем этнической истории, и в частности разработан ряд положений о соответствии этнических связей уровню социально-экономического развития, а также предложена характеристика этнических процессов, в первую очередь ведущих к образованию новых общностей.

¹ *Петров В. П.* Зарубинецкий могильник: (По материалам раскопок В. В. Хвойка в 1899 г.). — МИА, 1959, № 70, с. 32—60; *Петров В. П.* Черняховский могильник: (По материалам раскопок В. В. Хвойки в 1900—1901 гг.). — МИА, 1964, № 116, с. 53—117; *Петров В. П.* Памятники корчакского типа: (По материалам раскопок С. С. Гамченко). — МИА, 1963, № 108; *Петров В. П.* Масловский могильник: (По материалам раскопок П. И. Смоличева и С. С. Гамченко в 1926, 1928 и 1929 гг.). — МИА, 1964, № 116, с. 118—167.

² *Петров В. П.* Етногенез слов'ян: Джерела, етапи розвитку і проблематика. — К., 1972, с. 214.

³ *Генинг В. Ф.* Объект и предмет науки в археологии. — Киев, 1983, с. 81.

⁴ *Захарук Ю. Н.* Проблемная ситуация в археологии. — СА, 1973, № 4, с. 3, 8—10; *Генинг В. Ф.* Указ. соч., с. 82—83.

⁵ Мовознавці не внесли в питання про походження слов'ян нічого нового після концепції А. А. Шахматова, яка викладена в книзі «Древнейшие судьбы русского племени» (Пг., 1919). Див.: *Петров В. П.* Етногенез слов'ян, с. 113.

⁶ *Артамонов М. И.* О происхождении восточных славян. — ВИ, 1948, № 9, с. 97.

⁷ *Филин Ф. П.* Образование языка восточных славян. — М.; Л., 1962, с. 72—74.

⁸ *Петров В. П.* Етногенез слов'ян, с. 113.

⁹ *Петров В. П.* Язык. Этнос. Фольклор: Автореф. дис... канд. филолог. наук. — Киев, 1966, с. 33.

¹⁰ *Петров В. П.* Етногенез слов'ян, с. 116—117.

¹¹ *Мейе А.* Общеславянский язык. — М., 1951, с. 12—13.

¹² *Петров В. П.* Етногенез слов'ян, с. 116.

¹³ *Петров В. П.* Язык, этнос, фольклор, с. 36—37.

¹⁴ *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. — М., 1982, с. 11—15; *Седов В. В.* Происхождение и ранняя история славян. — М., 1979, с. 17—43; *Баран В. Д.* Славяне в середине I тысячелетия н. э. — В кн.: Проблемы этногенеза славян. Киев, 1978, с. 5—38; *Русанова И. П.* Славянские древности VI—VII вв. — М., 1976, — 216 с.

¹⁵ *Петров В. П.* Язык, этнос, фольклор, с. 20—31; *Петров В. П.* Етногенез слов'ян, с. 58, 136—142; 152—180.

¹⁶ *Королюк В. Д.* К исследованиям в области этногенеза славян и восточных романцев. — В кн.: Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев. М., 1976, с. 10.

¹⁷ *Петров В. П.* Етногенез слов'ян, с. 109—112.

¹⁸ Там же, с. 129—135.

¹⁹ *Баран В. Д.* Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. — К., 1972. — 242 с.; *Баран В. Д.* Черняхівська культура. — К., 1981, — 263 с.; *Приходнюк О. М.* Слов'яни на Поділлі в VI—VII ст. н. е. — К., 1975. — 164 с.; *Приходнюк О. М.* Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я в VI—IX ст. н. е. — К., 1980. — 152 с.; *Максимов Е. В.* Зарубинецкая культура на территории УССР. — Киев, 1982. — 183 с.; *Терпиловский Р. В.* Ранние славяне Подесенья III—V вв. — Киев, 1984. — 123 с. та ін.

²⁰ *Третьяков П. Н.* Итоги археологического изучения восточно-славянских племен. — В кн.: Исследования по славянскому языкознанию. М., 1961, с. 307.

²¹ *Петров В. П.* Етногенез слов'ян, с. 184—192; *Петров В. П.* Зарубинецько-корчуватівська культура Середнього Подніпров'я і синхронні культури суміжних територій. — Археологія, 1961, т. 12, с. 53—76.

²² *Максимов Е. В.* Про походження зарубинецької культури. — Археологія, 1969, т. 22, с. 120—133; *Максимов Е. В.* Зарубинецкая культура на территории УССР. — Киев, 1982, с. 155—158.

²³ *Генинг В. Ф.* Проблемы соотношения археологической культуры и этноса. — В кн.: Вопросы этнографии Удмуртии. Ижевск, 1976, с. 20—30; *Генинг В. Ф.* Объект и предмет науки в археологии, с. 29; *Седов В. В.* Происхождение и ранняя история славян, с. 40—42; *Третьяков П. Н.* Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. — М.; Л., 1966, с. 221; *Баран В. Д.* Черняхівська культура, с. 161—162.

²⁴ *Петров В. П.* Етногенез слов'ян, с. 173.

²⁵ *Петров В. П.* Язык, этнос, фольклор, с. 37.

²⁶ Там же, с. 38.

²⁷ *Петров В. П.* Слов'яни і Візантія. Про зміну археологічних культур на території України у V ст. н. е. — Археологія, 1965, т. 18, с. 11.

²⁸ Там же, с. 11.

²⁹ *Петров В. П.* Етногенез слов'ян, с. 195.

³⁰ *Петров В. П.* Язык, этнос, фольклор, с. 39.

³¹ *Баран В. Д.* Сложение славянской раннесредневековой культуры и проблема расселения славян. — В кн.: Славяне на Днестре и Дунае. К., 1983, с. 43—44.

³² *Седов В. В.* Происхождение и ранняя история славян, с. 92—97.

³³ Бромлей Ю. В. Этнос и этносоциальный организм. — ВАН СССР, 1970, № 8, с. 51—54; Бромлей Ю. В. Этнос и этнография. — М., 1973, с. 39—40; Генинг В. Ф. Этнический процесс в первобытности. — Свердловск, 1970, с. 15; Генинг В. Ф. Проблемы соотношения археологической культуры и этноса, с. 15—24.

³⁴ Бромлей Ю. В. Этнос и этнография, с. 39—40; Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. — М., 1983, с. 63.

³⁵ Петров В. П. Язык. Этнос. Фольклор, с. 37—38.

³⁶ Винокур И. С. История та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя. — К., 1972, с. 154—156; Довженко В. И. Черняховская культура в истории населения Среднего Поднепровья. — КСИА АН СССР, 1970, вып. 121, с. 41; Третьяков П. Н. У истоков древнерусской народности. — Л., 1970, с. 49.

³⁷ Петров В. П. Слов'яни і Візантія, с. 7.

³⁸ Там же, с. 11.

³⁹ Бромлей Ю. В. Этнос и этнография, с. 153—154.

⁴⁰ Терпиловский Р. В. Указ. соч., с. 85.

⁴¹ Петров В. П. Етногенез слов'ян, с. 11—54; Петров В. П. Давні слов'яни V—VIII ст.: (Літопис. дані в світлі археол. матеріалів). — УІЖ, 1966, № 2, с. 30—37.

І. І. ЩЕГЕЛЬСЬКИЙ

Техніка обробки керамічного посуду VII ст. до н. е. — II ст. н. е. в Середньому Подністров'ї

Протягом багатьох століть з розвитком гончарного ремесла зароджувалися і впроваджувалися у виробництво все нові і нові форми технологічних прийомів обробки поверхні керамічного посуду, що покращували його фізичні властивості. Одним із таких технологічних процесів при виготовленні посуду, починаючи від добору глини і закінчуючи термічною обробкою, була техніка лощіння (полірування, глянування) його внутрішньої і зовнішньої поверхонь.

Лощіння — це ручне або механічне натирання поверхневого шару глиняних виробів, що надає їм чистоти і дзеркального блиску (глянцу). Лощіння здійснювалося за допомогою знарядь з твердим поверхневим покриттям, що не піддавалося швидкому стиранню. Такими знаряддями, що б відповідали цим вимогам, могли бути різні породи каменю (рис. 1, 1, 2, 5), річкова галька (рис. 1, 3, 4; 2, 4, 6, 8, 9), кістки тварин (рис. 3, 1—4), можливо, метали та ін. Використання згаданих лощик давало змогу виробникам при мінімальних затратах фізичної енергії і часу домогтися найкращих результатів у поліруванні керамічного посуду.

На сьогодні вже нагромаджено деякий науковий матеріал по даному питанню, але ряд його сторін висвітлено неповно. І. Г. Хинку зазначає, що багато секретів, зокрема і лощіння, до цього часу повністю не розгадано¹. Є. В. Максимов також констатує, що спеціальному технологічному вивченню чорнолощена кераміка ще не піддавалася². На цю обставину вказують й інші дослідники. Недостатня вивченість цих проблем спрямувала нас на їх з'ясування. Насамперед, необхідно систематизувати наявні на сьогодні археологічні та етнографічні матеріали з техніки полірування посуду і поєднати їх з науковим експериментом у польових та лабораторних умовах.

Фізичний зміст лощіння полягає в ущільненні поверхневого шару керамічного посуду і цим самим зменшенні його водонепроникності. Ущільнена поверхня в поєднанні з технікою чорніння (скіфська і зарубинецька доби) майже зовсім не пропускає води. Ця властивість використовувалась давніми жителями в домашньому господарстві. Можливе і культове використання лощеного посуду. На цю обставину звернув увагу Е. О. Симонович при переліку черняхівського лощеного і нелощеного посуду. Він відзначав, що «деякі вироби є, мабуть, культовими (триручні миски-вази)...»³.

Можливо, в пізніші часи (черняхівська культура) лощіння набуло ще й декоративного змісту. Тому-то керамічні вироби лощені не